

<https://doi.org/10.53656/his2021-5-4-hyg>

*View Over the Balkan Peninsula
Поглед над Балканите*

ХИГИЕНАТА КАТО УЧЕБЕН ПРЕДМЕТ ВЪВ ВЪЗРОЖДЕНСКОТО УЧИЛИЩЕ

Владимир Терзиев

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Разбирането на понятието хигиена през Възраждането включва в себе си комплексно значение като наука, спомагаща за опазване на човешкото здраве. Необходимостта от изучаването ѝ като дисциплина вълнува редица възрожденски просветители, лекари и общественици особено в средата на 60-те години на XIX в. до Освобождението. Тази тенденция се проследява след внимателен анализ и подбор на изворов материал, главно от тогавашната преса и учебна книжнина, в които се съдържат подобни сведения. Направените изводи показват, че хигиената не успява да се наложи като повсеместен учебен предмет, но елементи от нея биват внедрени в образованието. Въпреки това се полагат основите на здравната култура у българските ученици – един от бележите на модернизация, която българското общество изживява през Възраждането.

Ключови думи: хигиена; здравеопазване; възрожденско образование; модернизация

Увод

Понятието хигиена произлиза от гръцки език – (гр. *hygieinos*) и в превод означава здрав в смисъла, отнасящ се за човек. Свързва се с богинята на чистотата Хигия – дъщеря на бог Асклепий (Yordanova 2020, 7). През Възраждането хигиената се разглежда като: „наука, която учи как да си пазим здравето (Nachev 1875, 6)“; „наука за сохранение на здравието (Gigiena 1851, 1)“; „наука, която изучава законите, по които се поддържа здравието¹⁾“ и др. Именно в очертания смисъл на здравна наука ще се използва понятието в настоящия текст.

„Хигиената ни учи как да си пазим здравето, търси открива причините за болестта и най-действителните средства, които могат да ѝ се противопоставят“, казват възрожденските лекари и педагози, „без да има претенции да излекува вече появилата се болест²⁾“, където се появява ролята на медицината, с което двете науки взаимно се разграничават. Въпреки това те остават свързани. Ето какво споделят от редакцията на в. „Източно време“: „медицината е

полезна само тогас когато е съединена с хигиената³⁾“. Самата медицина през периода се разглежда като сложна материя, изискваща далеч по-сериозна подготовка от тази, която може да предостави училището⁴⁾. Именно хигиенното възпитание е основният и най-добре развит клон на медицинската мисъл през Възраждането (Golemanov 1964, 34). Преди всичко здравната литература е насочена към предпазването от болести, отколкото към тяхното лечение (Nikolova 2003, 9).

Кога и как хигиената навлиза в общественото пространство на българите през Възраждането, е въпрос, чийто отговор трябва да се търси във връзка с развитието на учебното дело. През XIX в. българското образование изминава интензивен преход от килийното училище към модерното светско училище, повлиян от идеите на Европейското просвещение (Danova 1994, 53). Индивидът започва да се разглежда като значима фигура, уникално създание, чието съществуване трябва да бъде съхранено колкото се може по-дълго. Медицинското познание еволюира чрез постепенното освобождаване от нерационални и отживели традиционни практики в лечението (Apostolov 2000, 10). Именно хигиената се явява форма на „медикализация“ на населението, което е лишено от здравно образование (Mircheva 2018, 231) Тогава именно се развиват и антропологичните науки, и по-специално изследвания за произхода на човека и опазването на неговото здраве. В тази връзка си проправя път и хигиената като съвкупност от способности, подпомагащи пълноценното здраве, но на ново равнище, в зависимост от постиженията на тогавашната медицина. „Игигиената“, споделя д-р Д. Моллов, „е сред другите науки, придобили право на гражданство в новите времена⁵⁾“. Тя бива включена в учебните програми на редица френски, немски, английски и др. учебни заведения, които служат за еталон на възрожденските просветители.

Цел

Целта на настоящата статия е да очертае някои основни линии, по които хигиената може да бъде открита във възрожденското образование, главно чрез източници от епохата – периодичен печат и учебна литература.

Обсъждане

Опитът хигиената да бъде намерена редом с общообразователни дисциплини като български език, аритметика, история, землеописание и др., в повечето случаи показва нейната липса. Откриват се свидетелства за епизодична поява на хигиена в отделни програми на училища като самостоятелна дисциплина, понякога дори само в отделни години в едно и също училище, а също и включването ѝ с други науки в общ предмет. Не се откриват много сведения за това кой и как решава да преподава хигиена. Например Иван Момчилов, който е учил в Херсонския лицей в Одеса, заимства до голяма степен изучаваната

от него там програма, която внедрява в еленското класно училище при своето завръщане в Българско. Сред предметите попада и хигиената, чийто еквивалент в Одеската семинария вероятно е предметът „медицина“, която по-скоро е дисциплина, разглеждаща основните здравни начала (Sirakov 1968, 83). Друг довод дава д-р Начев, който в предговора на своя курс лекции по хигиена мотивира съставянето му с факта, че този предмет не се изучава в българските училища, а желаещите да кандидатстват в чуждестранни лицей и семинарии, трябва да държат изпит по него (Nachev 1875, предг.). В спомоществателните списъци на отделни издания прави впечатление, че сред изброените лица, заявили бройки от дадената книга, присъстват и духовници, които често са и преподаватели в килийните училища (Daskalova 1997, 63). Поради фрагментарния характер на сведенията относно учебните програми във възрожденските училища изготвянето на статистика по въпроса би дало неточна картина, но наблюденията показват, че изучаването на този предмет е нерегулярна практика и че хигиената, като обособен учебен предмет, се появява по-скоро като изключение.

Отсъствието на тази учебна дисциплина прави впечатление на не един лекар, педагог и общественик през епохата. За необходимостта от преподаване на хигиена в учебните заведения се забелязва обществена дискусия. Тя е активна най-вече в периода: средата на 60-те години на XIX в. до Освобождението (Stefanov 1980, 82). Дискусия в случая се използва с условен характер поради факта, че ако от едната страна застават най-вече някои учители, които често са и лекари, и поставят въпроса за въвеждане на хигиената в учебните програми, то от другата страна е пасивността или липсата на действия от останалите педагози, а не опоненти. Повдигането на въпроса през посоченото десетилетие може да се обясни с няколко причини. Това е периодът, когато българското образование навлиза в нов етап на развитие, започва специализацията на отделни училища, увеличава се обемът на просветната книжнина и броят на новооткритите школи от различен тип⁶). Тогава се завръщат в българските земи и много от вече дипломираните в чужбина българи – лекари, които се отдават на медицинска, но често и на просветителска дейност. Те са част от оформящата се българска национална интелигенция, от чиито среди е и основният контингент на радетелите за хигиенно преподаване. Културните връзки с други народи също се засилват, в това число и по отношение образователните модели, което обяснява увеличаването на броя на преводите на педагогическа литература.

Поради специфичния характер на материята и малцината компетентни по здравните въпроси лица тази дискусия не получава широк отзвук в обществените среди. Изражението на този процес е преди всичко в последователната поява на преводни, но и на оригинални трудове по въпросите на хигиената, както и на отделни полемични статии в пресата, в които нуждата от препода-

даване на тази дисциплина се поставя като необходимост. Няколко примера от разсъжденията на участниците в дискусиата могат да послужат за по-ясно разбиране на процеса: „...Чрез невежеството си уставаме всеки ден причина за отслабването си телом и духом... учителите тази наука да проповядват нейните правила устно, било писмено чрез вестниците, било чрез издаването на брошури, съчинения и преводи по тази част. Но едно средство още по-добро и може би от по-успешен резултат ще бъде въвеждането на тази наука в курса на нашите училища“, казва в статия по хигиенното възпитание д-р Тодор Стоянович⁷⁾. Подобна мисъл споделя например и д-р Карл Бок: „Това би трябвало да са захваща още от началното училище, като са запознават децата с най-главните здравствени правила⁸⁾“.

Темата за изучаване на хигиената вълнува не само медици, но и общественици, като Петко Славейков, Драган Манчов, Христо Г. Данов, Йоаким Груев, Найден Геров и др. Любен Каравелов например споделя: „По-напред от всичко човекът е длъжен да знае как да запази своето тяло от разни болести; само здравият човек е в състояние да извършва големи работи т.е. да бъде полезен на себе си и обществото⁹⁾“. „Тези, които са грижат за благоденствието на народа да направят учението на игиената задължително, не само в главните учебни заведения, но даже и в основните. Само в такъв случай младите ни ще могат да растат на здрава снага тъй що с пълни и пресни сили да могат всякога да работят за себе си и отечеството...“, са думи на Стефан Бобчев¹⁰⁾. Йосиф Ковачев пък обяснява връзката между педагогиката и хигиената чрез полемика. На запитването към читателите: „Що иска хигиената от народното школо?“, същият автор отвърща: „Педагогията иска от Народното школо, да приготви разумни и благородни членове на обществото, а хигиената желяе, да са тия членове здрави и яки“ (Kovachev 1873, 116).

За основен мотив на привържениците на хигиенното преподаване служи чуждият опит, най-вече западният. По страниците на преводните учебници или статии често авторите се аргументират с примери от френското образование, където хигиената е широко застъпена, също така със заемки от английските и немските училищни практики. Тези са и основните езици, от които се правят преводи, както и от гръцки, руски, сръбски източници¹¹⁾. Например анонимен автор във в. „Турция“ помества статия „Преподаването на игиената“, като се базира на труд на френския лекар и просветител Десио¹²⁾. Говорейки срещу съществуващото невежество и суеверия, свързани със здравето, той препоръчва: „Можем да сполучим в това, като уредим в сичките училища първоначални уроци от игиена¹³⁾“. Едно от условията, което те смятат, че трябва да се изпълни на първо място, е предварителната подготовка на преподаватели по този предмет: „Преди да мислим да разпръскаме познанията на игиената в масите, не трябва ли да захванем да изучаваме добре в тази наука самото преподавателно тяло¹⁴⁾“.

Основните средства за разпространение на хигиенните знания са учебната книжнина и пресата. „Здравето е най-драгоценното за човека“ е афоризъм, който присъства многократно по възрожденските страници. По-известните съчинения, конкретно предназначени по хигиена, от първата половина на XIX век са: „Игиономия, сиреч правила, за да си вардим здравieto“ (1846) от Сава Доброплодни¹⁵⁾; „Гигиена (наука за сохранение на здравieto)“ (1851)¹⁶⁾. Повечето изследователи приписват този превод на А. Гранитски¹⁷⁾. В този период попада и „Правила за сохранение на здравieto (1852) от х. Найден Йованович¹⁸⁾“. До Кримската война (1853 – 1856) хигиенната литература е преобладаващо преводна. Този факт се обяснява преди всичко с липсата на достатъчно обучени специалисти, които да изготвят собствени трудове по здравна просвета, но и нуждата от изучаване на подобни знания все още не е ясно осъзната у повечето български просветители.

След 1856 г. се забелязва нов, далеч по-плодотворен етап по отношение на хигиенната книжнина. Първият известен труд е „Кратко здравословие или как да си вардим здравieto“ (1865) от Сава Доброплодни, което на практика е и първото оригинално съчинение по хигиена на български език (Ianeva 2014, 20). Появата му може да се предпостави и във връзка с бушуващата холерна епидемия през този период. През 1875 г. е отпечатано съчинението на д-р Д. Начев „Понятие за хигиената. Лекции четени в Болградското централно училище“. Това съчинение до голяма степен отговаря на универсалния учебник тип лекционен курс, като материята е представена на научно ниво. През 1875 г. под редакцията на П. Пъргов излиза „Училищно здравословие за родители и учители“. С характер на хигиенен труд е и „Селският лекар“ на д-р И. Богоров, издаден през 1875 г.¹⁹⁾. Макар този труд да е предназначен за грамотните хора с цел да компенсира липсата на достъп до медицинско обслужване, то съдържанието му показва в голяма степен прилики с цитираните издания, и по-специално частта, озаглавена „Как да си вардим здравieto“. „Игиена или Как се варди здравieto и работната сила между народа: Популярна игиена от Карла Реклама“, дело на д-р Димитър Моллов през 1878, е последният подобен труд през периода²⁰⁾. Съществуват единични свидетелства за още преводи, които намират локална употреба или остават в ръкопис. Например Ат. Начев през 1872 г. превежда „За здравето и възпитанието на децата до седем години от възрастта им“ от френски език²¹⁾. От дописка в брой 38 от 4-ти декември 1874 г. на в. „Век“ се разбира, че д-р Т. Стоянович превежда „Уроци по хигиена“ на д-р А. Риант също от френски език²²⁾. В подлистник на няколко броя на в. „Напредък“ учителят и четник Петър Иванов говори за книга, озаглавена „Хигиена на българския народ“, която той превежда от неуточнен източник²³⁾.

Прави впечатление, че и през този период преобладава преводната литература, но съчиненията са далеч повече от ранния. Цялостният анализ на изброените трудове показва разностранен характер на тяхното съдържание, но и на

начина на представяне на материята. В част от тях преводачите вмъкват свои разсъждения и примери, употребяват език, по-близък до ежедневието, отколкото до научния. В други пък преобладава сухата специфична материя, която невинаги бива достъпна за възприемане от учениците. Тези несъвършенства показват липсата на достатъчно опит и наблюдения върху преподаването на проблематиката у част от авторите. Налице е и фактът, че концепцията за преподаване на хигиената сред българите не е ясно формулирана, а често почива на чужд модел. Наред с хигиенните учебници, към тази книжнина трябва да се отнесат и множество статии. Повечето от тях се откриват в периодични издания, предназначени както за ученици, така и за друга публика. Такива са списанията „Училище“, „Читалище“, „Ступан“, „Знание“, „Летоструй или къщний календар“ и др., където се отпечатват отделни статии по здравни въпроси – главно преводни и по-рядко оригинални писания. Подобни се откриват и в някои вестници, като „Цариградски вестник“, „Турция“, „Македония“ и пр. Наред с печатните форми на изразяване, част от възрожденските просветители изнасят публични сказки в читалищата, по време на училищни чествания и пр., където дават публичност на своите идеи за здравното огромотяване.

По отношение на учебното съдържание на предмета хигиена се разграничават няколко основни вида, които в различна степен залягат в обучението, близки по съдържание със съвременните изисквания при тези дисциплини. На първо място е училищната хигиена, която е и най-широко застъпена (Golemanov 1964, 50). Тя представлява клон на профилактичната медицина и се занимава с предпазването от болести на човешкия организъм (Yordanova 2020, 7). Други видове хигиена са: жилищна; хигиена на женитбата или отношенията между половете, на жените или майките, на различни физиологични процеси, органи и сетива от човешкия организъм, хигиена на заразените и паразитни болести и др.

Анализът на наличните свидетелства показва, че когато не може да бъде открита като отделен учебен предмет, хигиената би могла да бъде намерена под друга форма. Значителни елементи от нея са включени в съдържанието на близките до нея медицински науки като физиология, анатомия, антропология²⁴). В преподаването на всяка от тях по един или друг начин се засягат и теми за предпазване на здравето, без да покриват цялостното ѝ съдържание. Тези предмети също се появяват епизодично из учебните програми на отделни училища. На следващо място са предметите с преобладаващо природонаучен характер, най-вече дисциплината естествена история, където уроците, свързани с човека, като висш представител на органичния свят, също включват и хигиенни съвети за правилното поддържане на телесното здраве²⁵). Единични сведения показват и изучаване на предмета гимнастика, чиято материя е в пряка връзка с полезните за здравето знания (Dorosiev 1925, 87).

Сегменти от хигиенната просвета се откриват и в редица учебни помагала със смесено съдържание от типа на буквари, енциклопедии и други подобни,

с включени в тях полезни знания. Например в известния буквар на д-р Петър Берон въпросът за здравето, възпитание на децата е поставен в частта „Как да варди човек здравието свое“, в която са включени редица здравнополезни напътствия (Beron 1824, 128 – 130). Друг популярен учебник с елементи на хигиенното познание са т.нар. „Взаимоучителни таблици“, изготвени от Неофит Рилски през 1835 г. От таблица № 41 под надслов „Завети на здравието“ до 46-а се съдържат редица съвети и познания, свързани с опазването на човешкото здраве. С подобно съдържание са редица възрожденски енциклопедии, буквари и книги с начални познания за деца.

Хигиенни знания се откриват и във вид на правила и норми в училищните ръководства. Йоаким Груев споделя следната практика във взаимното училище в Копривщица за периода 1837 – 1838 и 1838 – 1839 г.: „Учителя главният... преглеждаше чистотата по ръце, по ноктите, по образ, а после и косата на учениците...“ (Chakurov 1953, 47). „Учениците... да ся носят чисто“ пък е едно от правилата в Цариградското класно училище (Dorosiev 1925, 76). „Управителя на училището... да настоява, щото храната на учениците да е винаги от добро качество, дрехите и постилките им да бъдат чисти, а също и стаите им“ е условие според устава на Богословското училище при Ляковския манастир „Свети апостоли Петър и Павел“ (Dorosiev 1925, 183). В същия документ впечатление прави наличието на доктор сред персонала. Той има за цел: „да дава надлежни съвети за запазване здравето на учениците, както и да ги надзирава и следи качеството на храната им“.

„Здрав дух в здраво тяло“ е друг често срещан афоризъм по страниците на учебникарската литература през Възраждането, който подчертава връзката между духовното и физическото благосъстояние на човек. В много от нравоученията и други производни учебници се съдържат елементи на хигиенното възпитание. Например в урок по нравоучение от Ан. Никопит се открива следната препоръка: „На всякий возраст големата чистота крепи здравието повече от всяко друго нещо“ (Nikopit 1850, 351). В преводното нравоучение на С. Радулов се среща друг апел на хигиенната наука: „Чювайтеся от всичко, что може да произведе болест...“ (Radulov 1853, 8). Подобни примери могат да се открият още, показващи възможността хигиената да бъде внедрена в ред дисциплини по различен начин, най-вече поради комплексния си характер и взаимодействието с други общообразователни предмети (Yordanova 2020, 10).

Заклучение

Целите на преподаване на хигиената в училищата не се изчерпват само с подготовката на здрави младежи, които да защитават отечеството си, какъвто е един от доводите на привържениците. От друга страна, те са и бъдещи родители. Една от задачите на възрожденското училище е и подготовката на

учители. Изучаването на хигиена наред с други предмети би спомогнало за увеличаване набора от познания и компетенции на лицата, които ще станат педагози. Друга цел, каквато поставя например д-р Д. Начев, е и обучението на бъдещи кандидат-студенти, които имат нужда от предварителна подготовка по тази наука.

Повсеместното изучаването на хигиената остава един нерешен до Освобождението въпрос. Липсата на достатъчно подготвени специалисти, които да преподават тази дисциплина, е сред основните причини тя да не попадне в повечето учебни програми. Неуспехът на крайната цел трябва да се търси в по-широки мащаби и е свързан с цялостната същност на възрожденското образование, което поради липсата на централизирана ръководна структура се развива несинхронизирано и асиметрично. Въпросът за уеднаквяването на учебните програми вълнува редица общественици през очертанятия период, но консенсус не е постигнат. От друга страна, е липсата на институция, която да уреди централизация на образователния процес. Усилията на Екзархията през 70-те години да подготви нови учебни програми по епархии, показват, че хигиената не е сред приоритетните дисциплини в повечето случаи. Необходимостта от усвояване на основните начала на тази наука е осъзната от редица възрожденски просветители и те са намерили по един или друг начин да внедрят хигиената в образованието, макар и по-често отделни елементи от тази полезна наука. Благодарение на тези усилия се полагат основите на българското здравно образование, което след Освобождението получава необходимите условия да настигне европейските успехи в тази сфера.

БЕЛЕЖКИ

1. Век [Vek], бр. 15, 20. IV 1874, 2 – 3.
2. Читалище [Chitalishte], бр. 3, 1. II 1874, с. 69.
3. Източно време [Istочно vreme], бр. 24, 26. VII 1875, с. 3.
4. Медицината отсъства като учебен предмет през Възраждането, а само отделни елементи от нея се откриват в науки като антропология, физиология и хигиена.
5. Ръководител на основното учение [Rakovoditel na osnovното uchenie]. бр. 23, 30. XI 1874, с. 367.
6. Виж сравнение В: (Dimitrov 1987, 97 – 98.
7. Век [Vek], бр. 15, 20. IV 1874, 2 – 3.
8. Ступан [Stupan], бр. 15 – 16, 15. VIII 1875, с. 123.
9. Знание [Znanie], бр. 24, 15. XII 1875, с. 372.
10. Читалище [Chitalishte], 3, 1. II 1874, с. 66.

11. Гръцките източници за хигиенни преводи преобладават през първата половина на XIX в., но след това превес вземат френските.
12. Става дума най-вероятно за съчинението: *L'Enseignement de l'hygiène, sa nécessité dans toutes les écoles de tous les degrés* от д-р Л. Десио (1801 – 1878) от 1869 г., което в превод означава „Преподаването на хигиената, нейната необходимост във всички училища от всички степени“.
13. Турция [Turtsia], бр. 34, 11. X 1869, с. 1.
14. Пак там.
15. Този труд е дело на А. Сарантис (1809 – 1873), гръцки лекар и просветител. Издаден както на гръцки език през 1841 г.: *Υγιονομία ήτοι Κανόνες προς διατήρησιν της υγίας. Παρίσιος*, така и на френски: *Hygionomie ou regles pour se conserver en bonne santé à l'usage des habitants de l'Empire Ottoman*. Преиздаден на български език през 1853 г.
16. Оригиналът на този труд е *Preceptes d'hygiène à l'usage des enfants qui fréquentent les écoles primaires*. Paris, дело на испанския токсиколог и химик М. Орфила (1787 – 1853) през 1836 г.
17. От 1850 г. по страниците на „Цариградски вестник“ се появяват статии с подписа на Гранитски, а в броеве 15 – 19 излизат части от цитираната хигиена (Georgiev 1957, 67).
18. Това съчинение е с едва 8 страници.
19. Според Н. Генчев Богоров заимства от френските хигиенни издания *Hygiène scolaire* за съчинението (Genchev 1979, 286).
20. Оригиналът на това съчинение е *Das Buch der vernünftigen Lebensweise Für das Volk zur Erhaltung der Gesundheit und Arbeitsfähigkeit. Eine populäre Hygiene*. от 1863 г. дело на немския медик проф. К. Реклам (1821 – 1887). Съществуват сведения, че за българския превод служат руски преводи от 1869 и 1871 г. (Andreeva-Popova 2001, 455 – 460). От известие в бр. 39 на в. „Век“ от 5 октомври 1874 г. става ясно, че Димитър Моллов е готов с превода, извършен в Киев, което доказва, че той е ползвал руски вариант. Във възрожденския печат части от този труд са публикувани преди 1878 г. В „Летоструй или къщний календар за простата година 1873“ на с. 72 е публикувана 10-а част от хигиената под името „Как трябва да живеем, за да сме здрави и производителни“, дело на учителя Д. Фингов, но без да упоменава от какъв език прави превода. Три години по-късно същото списание публикува част от трета глава под името „Предвардението на кожата“. Вж. „Летоструй или къщний календар“ за 1876, бр. VIII, 1876, с. 107 – 115.
21. Преводът от френски език е на съчинението на д-р Л. Сепен: *De la santé des petits enfants, ou Avis aux mères sur la conservation des enfants pendant la grossesse, sur leur éducation physique depuis la naissance jusqu'à l'âge de sept ans, et sur leurs principales maladies* от 1853 г. Отпечатано е В: *Летоструй...*, бр. IV, 1872, с. 134 – 153.

22. Оригиналът на това съчинение е *Hygiène scolaire: influence de l'école sur la santé des enfants*. от 1874 г.
23. Напредък [Napreduk], бр. 133 – 135, 27. V – 10. VI 1877.
24. Анатомия и физиология се преподават например в Калоферското класно училище през 1874 – 1875 г.; в габровските Главно мъжко и Главно девическо училище, както по-късно и в Габровската гимназия от 1872 г. насетне. Анатомия самостоятелно се открива в програмата на Копривщенското класно училище за учебната 1872 – 1873 г. Антропология се засича в програмата на шуменските общи училища за 1851 г.; в Калоферското класно училище в периода 1871 – 1872 г.; в Пловдивската семинария в края на 60-те години и др. (Dorosiev 1925, 15; 27; 119; 132; 155 – 156).
25. Уместен пример е учебникът: „Естествена история...“ от 1870 г. дело на д-р В. Берон.

ЛИТЕРАТУРА

- Андреева-Попова, Н., 2001. *Немската литература в България през Възраждането*. София: Кралица Маб.
- Апостолов, М., 2000. *Исторически, социални и етични измерения на медицината*. София: ГорексПрес.
- Берон, П., 1824. *Буквар с различни поучения*. Брашов.
- Генчев, Н., 1979. *Франция в българското духовно възраждане*. София: Климент Охридски.
- Георгиев, Б., 1957. Преглед на Българската медицинска книжнина от средата на миналото столетие до Освобождението. *Здравно дело*. 10(4), 58 – 63.
- Георгиев, В., 1957. Здравна просвета на български език около средата на миналото столетие. *Здравно дело*. 10(3), 66 – 68.
- Големанов, Хр., 1964. *Възрожденската медицинска книжнина*. София: Медицина и физкултура.
- Големанов, Хр., 1961. Рибният буквар и неговото здравновъзпитателно значение. *Среден медицински работник*, 7, 46 – 48.
- Давидова, В., 1956. *История на здравеопазването в България. Очерци*. София: Наука и изкуство.
- Данова, Н., 1994. *Константин Георгиев Фотинов в културното и идейно политическо развитие на Балканите през XIX век*. София: БАН.
- Даскалова, К., 1997. *Българският учител през Възраждането*. София: Свети Климент Охридски.
- Димитров, А., 1987. *Училището, прогресът и националната революция: българското училище през Възраждането*. София: БАН.

- Доросиев, Л., 1925. *Материали за изучаване на учебното дело в България. Нашите класни, средни и специални училища преди Освобождението*. София: Държавна печатница.
- Еленски сборник. *Книга за Елена и Еленския край*. 1968. Ст. Сираков (ред), София: НС ОФ.
- Йорданова, Б., 2020. *Училищна хигиена, здравно образование и възпитание*. София: Свети Климент Охридски.
- Ковачев, И. 1873. *Школска Педагогика, или методическо ръководство учителите и управителите на народните школи. Част първа: Обща методика*. Пловдив: Книжарница на Д. Манчев.
- Ликоманова, А., 1942. Приноси за проучване на учебното дело. *Училищен преглед*, 41(5 – 6), 589 – 616.
- Мирчева, Г., 2018. *(А)Нормалност и достъп до публичността: Социално–институционални пространства на Биомедицинските дискурси в България (1878 – 1939)*. София: Свети Климент Охридски.
- Начев, Д., 1875. *Понятие за хигиената. Лекции четени в Болградското централно училище*. Болград: Печ. на Централното училище.
- Николова, Н., 2003. *Българската анатомична терминология през Възраждането*. Шумен: Антос.
- Никопит, А., 1850. *Учения за децата. Период, първий*. Цариград: Тип. на „Цариградски вестник“.
- Радулов, С., 1853. *Нравоучение за децата*. Одеса: в Тип. Францова и Нитче.
- Стефанов, В., 1980. *Българската медицина през Възраждането*. София: Медицина и физкултура.
- Чакъров, Н., 1953. *Христоматия по История на българското образование до появата на марксистическата мисъл у нас*. София: Наука и изкуство.
- Ianeva, Sv., 2014. Hygiene in nineteenth century Bulgaria. *Turkish Historical Review*, 5(1), 16 – 31.

REFERENCES

- Andreeva-Popova, N., 2001, *Nemskata literatura v Bulgaria prez Vazrazhdaneto*. Sofia: Kralitsa Mab.
- Apostolov, M., 2000. *Istoricheski, sotsialni i etichni izmerenia na meditsinata*. Sofia: GoreksPres.
- Beron, P., 1824. *Bukvar s razlichni pouchenia*. Brashov.
- Genchev, N., 1979. *Frantsia v balgarskoto duhovno vazrazhdane*. Sofia: Kliment Ohridski.
- Georgiev, B., 1957. Pregled na Balgarskata meditsinska knizhnina ot sredata na minaloto stoletie do Osvobozhdenieto. *Zdravno delo*. 10(4), 58 – 63.

- Georgiev, V., 1957. Zdravna prosveta na balgarski ezik okolo sredata na minaloto stoeletie. *Zdravno delo*, **10**(3), 66 – 68.
- Golemanov, Hr., 1964. *Vazrozhdenskata meditsinska knizhnina*. Sofia: Meditsina i fizkultura.
- Golemanov, Hr., 1961. Ribniyat bukvar i negovoto zdravnovazpitatelno znachenie. *Sreden meditsinski rabotnik*, (7), 46 – 48.
- Davidova, V., 1956. *Istoria na zdraveopazvaneto v Bulgaria: Ochertsy*. Sofia: Nauka i izkustvo.
- Danova, N., 1994. *Konstantin Georgiev Fotinov v kulturnoto i ideyno politichesko razvitie na Balkanite prez XIX vek*. Sofia: BAN.
- Daskalova, K., 1997. *Balgarskiyat uchitel prez Vazrazhdaneto*. Sofia: Sveti Kliment Ohridski.
- Dimitrov, A., 1987. *Uchilishteto, progresat i natsionalnata revolyutsia: balgarskoto uchilishte prez Vazrazhdaneto*. Sofia: BAN [in Bulgarian].
- Dorosiev, L., 1925. *Materiali za izuchavane na uchebnoto delo v Bulgaria. Nashite klasni, sredni i spetsialni uchilishta predi Osvobozhdenieto*. Sofia: Darzhavna pechatnitsa.
- Elenski sbornik. Kniga za Elena i Elenskie kray*. 1968. St. Sirakov (red), Sofia: NS OF.
- Ianeva, Sv., 2014. Hygiene in nineteenth century Bulgaria. *Turkish Historical Review*, **5**(1), 16 – 31.
- Kovachev, I. 1873. *Shkolska Pedagogia, ili metodichesko rakovodstvo uchitelite i upravitelite na narodnite shkoli. Chast parva: Obshta metodika*. Plovdiv: Knizharnitsa na D. Manchev.
- Likomanova, A., 1942. Prinosi za prouchvane na uchebnoto delo. *Uchilishten pregled*, **41**(5 – 6), 589 – 616.
- Yordavova, B., 2020. *Uchilishtna higiena, zdravno obrazovanie i vazpitanie*. Sofia: Sveti Kliment Ohridski
- Mircheva, G., 2018. *(A)Normalnost i dostap do publichnostta: Sotsialno–institutstionalni prostranstva na Biomeditsinskite diskursi v Bulgaria (1878 – 1939)*. Sofia: Sveti Kliment Ohridski.
- Nachev, D., 1875. *Ponyatie za higienata. Lektsii cheteni v Bolgradskoto tsentralno uchilishte*. Bolgrad: Pech. na Tsentralното uchilishte.
- Nikolova, N., 2003. *Balgarskata anatomichna terminologia prez Vazrazhdaneto*. Shumen: Antos.
- Nikopit, A., 1850. *Uchenia za detsata. Period, perviy*. Tsarigrad: Tip. na “Tsarigradski vestnik”.
- Radulov, S., 1853. *Nravouchenie za detsata*. Odesa: v Tip. Frantsova i Nitche.
- Stefanov, V., 1980. *Balgarskata meditsina prez Vazrazhdaneto*. Sofia: Meditsina i fizkultura

Chakarov, N., 1953. *Hristomatia po Istoria na balgarskoto obrazovanie do poyavata na marksicheskata misal u nas*. Sofia: Nauka i izkustvo.

HYGIENE AS A CONCEPT AND A SUBJECT IN THE REVIVAL SCHOOL

Abstract. Understanding the concept of hygiene during the Revival includes a complex meaning as a science that helps to protect human health. The need to study this discipline excites a number of Revival educators, doctors and public figures, especially in the period: the mid-60s of the XIX century until the Liberation. This trend is followed by careful analysis and selection of source material, mainly from the Revival press and textbooks, which contain such information. The conclusions show that hygiene fails to establish itself as a ubiquitous subject, but elements of it are introduced into the learning process. Nevertheless, the foundations of the health culture of Bulgarian students were laid, one of the signs of modernization that Bulgarian society experienced during the Revival.

Keywords: hygiene; healthcare; Revival education; modernization.

✉ **Vladimir Terziev, PhD student**

ORCID ID 0000-0002-0890-3066

Department of History of Bulgaria

Sofia University

Sofia, Bulgaria

E-mail: vladimir_terziev123@abv.bg